

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De beperkte betekenis van deugden als juridische categorie

Smith, C.E.; Cliteur P.B., Napel H.-M.Th.D. ten

Citation

Smith, C. E. (2003). De beperkte betekenis van deugden als juridische categorie. In N. H. - M. T. D. ten Cliteur P.B. (Ed.), *Rechten, plichten, deugden. In: Meijers-reeks, nr. 58* (pp. 153-163). Nijmegen: Ars Aqu. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14390>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14390>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DE BEPERKTE BETEKENIS VAN DEUGDEN ALS JURIDISCHE CATEGORIE

C.E. Smith

Inleiding

Als jurist ben ik gewend te denken in de categorieën van rechten en plichten. Wij leren eerstejaars rechtenstudenten dat individuele burgers subjectieve rechten ontleen aan het objectieve recht en dat tegenover het (subjectieve) recht van de één een of meer (subjectieve) plichten van de ander staan. Het model dat rechten en plichten de keerzijden vormen van dezelfde medaille, is onder meer afkomstig van Bentham en Austin. 'Every right', aldus Austin, '... rests on a relative duty ... lying on a party or parties other than the party or parties in whom the right rests'.¹ Dit model is natuurlijk een grove, en daardoor ook enigszins misleidende weergave van de complexe juridische relaties die tussen burgers onderling en tussen burgers en overheid bestaan. Bekend is de kritiek van Hohfeld op het begrippenpaar. Door alle rechtsbetrekkingen bij dit begrippenpaar onder te brengen, is onvoldoende zichtbaar dat achter de termen 'recht' en 'plicht' vier structureel verschillende rechtsverhoudingen schuilgaan: die van *rights* en *duties*, *privileges* en *no-rights*, *powers* en *liabilities* en *immunities* en *disabilities*.²

Ofschoon we het simpele schema van rechten en plichten dus op goede gronden kunnen amenderen, blijft de kern van het schema onder deze nuanceringen behouden. De kern betreft de dichotome structuur van het recht. We kunnen ons geen recht (hetzij *claim*, *power*, *liability* of *immunity*) denken zonder een daarmee corresponderende plicht (*duty*, *no-right*, *liability* of *disability*): elke crediteur veronderstelt een debiteur, het recht op nakoming veronderstelt de plicht om na te komen, grondrechten van burgers veronderstellen 'no-rights' van de overheid, enz. Wie zich beroepshalve bezighoudt met de rechten van de een, zal zich dus moeten inlaten met de plichten die de ander jegens de rechthebbende heeft: de advocaat die een flinke schadevergoeding voor zijn cliënt in de wacht wil slepen, dient dat doel het beste door zich te concentreren op de plichten die de wederpartij wordt verondersteld te hebben geschonden. Voor *legal realists* als Holmes, Frank en Llewellyn is het vorderingsrecht dan ook nauw verbonden met de slagingskans van een eventuele rechtsvordering. De eiser die de rechter niet weet te overtuigen van de rechtsplichten die gedaagde jegens hem zou hebben, verliest zijn recht. Het *bestaan* van een (subjectief) recht hangt in de optiek van het

¹ J. Austin, *The Province of Jurisprudence Determined*, Cambridge: Cambridge University Press 1995 [1832], voetnoot p. 285.

² W.N. Hohfeld, *Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning*, New Haven, CT: Yale University Press 1966.

Amerikaans realisme dus samen met het *bestaan* van rechtsplichten.³

Rechten en plichten vormen, kortom, de verschijningsvorm van het subjectieve recht,⁴ zoals credit en debet dat zijn van de balans. In het licht van dit fundamentele uitgangspunt trekt een van de stellingen van de organisatoren van de conferentie ‘Rechten—plichten—deugden’ dan ook de aandacht. Het betreft de stelling dat voor de rechtswetenschap lange tijd alleen de notie ‘rechten’ richtsnoer is geweest. Volgens de organisatoren hebben we de notie van plichten te snel laten varen; zij vragen zich af of de notie van plichten niet toe is aan herwaardering, vergelijkbaar met de herwaardering die in de ethiek ten aanzien van deugden valt te bespeuren. Blijkens de titel van de workshop (‘Rechten, plichten en deugden als conceptueel kader voor de rechtswetenschap’) gaan zij nog een stapje verder: binnen de rechtswetenschap zou niet alleen de notie van plichten toe zijn aan herwaardering, maar óók die van deugden.

In deze bijdrage wil ik de laatste stelling aan een nader onderzoek onderwerpen. Naar mijn mening is voor een herwaardering van plichten in de rechtswetenschap geen aanleiding, omdat de notie van plichten daar altijd al centraal heeft gestaan. Voor de deugden lijkt mij binnen de rechtswetenschap geen rol van betekenis weggelegd: de weg van de deugd loopt in het recht via de plicht.

‘Herwaardering van plichten’: twee interpretaties

De stelling dat in de rechtswetenschap lange tijd alleen de notie van ‘rechten’ centraal heeft gestaan, kan op twee manieren worden uitgelegd. We kunnen de stelling zo begrijpen, dat er iets mis is met de *verdeling* van rechten en plichten: aan de burgers worden voornamelijk rechten toegekend, terwijl de daarmee correlerende plichten elders, bij de overheid, worden gelegd. Deze stelling lijkt mij, zoals ik hierna zal betogen, in zijn algemeenheid niet houdbaar: ofschoon de overheid tegenwoordig jegens de burgers veel meer plichten heeft dan in de nachtwakersstaat, heeft ook de burger, in vergelijking met de situatie van honderd jaar geleden, er een overstelpende hoeveelheid plichten bij gekregen.

We kunnen de stelling ook anders lezen: met de stelling dat in de rechtswetenschap lange tijd alleen de notie van ‘rechten’ richtsnoer is geweest, brengen de organisatoren tot uitdrukking dat in het Nederlandse rechtssysteem steeds meer sprake is van een *claimcultuur*. De burgers beschouwen hun rechten als vanzelfsprekende verworvenheden en tekenen bij het minste of geringste beroep aan tegen hun onwelgevallige beslissingen of maatregelen.

³ Vgl. Holmes’ omschrijving van een rechtsplicht als ‘a prediction that if a man does or omits certain things he will be made to suffer this or that way by the judgement of the court’, *Collected Legal Papers*, New York: Harcourt, Brace and Co 1920, p. 169.

⁴ Het begrip ‘subjectief recht’ betekende oorspronkelijk ‘de geregelde betrekking’ en omvat dan ook zowel rechten als plichten; vgl. L.J. van Apeldoorn, *Inleiding tot de studie van het Nederlandse recht*, Zwolle: Tjeenk Willink 1972, p. 37.

Een claimcultuur, zo zouden we deze stelling kunnen begrijpen, leidt tot erosie van (rechts)plichten, doordat de burger uitsluitend aandacht heeft voor zijn rechten, maar zich niet bekommert om zijn plichten. Los van de vraag of in Nederland daadwerkelijk van een claimcultuur kan worden gesproken, lijkt mij ook deze stelling onjuist: een claimcultuur leidt niet tot de teloorgang van (rechts)plichten; zij worden er, omgekeerd, juist door geactiveerd.

Eerste interpretatie: de burger heeft veel rechten, maar weinig plichten

De stelling dat de burgers in ons land tegenwoordig over veel rechten beschikken, is zo evident juist, dat het een open deur is. Wie de jaarlijkse productie van wetten overziet, begint het te duizelen. De onderwerpen waarop deze wetten betrekking hebben, beslaan het leven van wieg tot graf, of, nauwkeuriger: van vóór de wieg tot ná het graf.⁵ De regelingen normeren het overheidsoptreden en bewaken de kwaliteit van diensten en producten van overheid en producenten. Het bestaan van deze rechten is niet vanzelfsprekend (al lijkt ieder verworven recht dat te zijn): niet ieder land kent deze rechten; en het zijn relatieve laatkomers in het Nederlandse recht, typisch producten van (laat-)twintigste-eeuwse wetgeving. In Nederland heeft zich de laatste honderd jaar een onstuitbaar proces van juridificering voltrokken. De overheid heeft tal van taken aan zich getrokken die voorheen het exclusief domein vormden van het particulier initiatief en charitatieve instellingen. De steun voor zieken, weduwen en wezen en andere hulpbehoevenden is van gunst een recht geworden—je zou ook kunnen zeggen: is verzakelijkt. De morele plicht is een rechtsplicht geworden. Maar dit laatste betekent nog niet dat de moraliteit geen rol meer speelt op het gebied van de sociale zekerheid. Integendeel, de zorg voor de hulpbehoevenden wordt zózeer gezien als morele plicht van de samenleving, dat de verplichting juridisch afdwingbaar is gemaakt.

Ook op andere terreinen dringt de moraal volop het recht binnen. Dit is duidelijk zichtbaar op het gebied van de onrechtmatige daad, waar maatstaven van burgerlijk fatsoen de grondslag vormen voor juridisch afdwingbare plichten. Het vraagt van alle partijen zich jegens anderen te gedragen met de zorgvuldigheid welke in het maatschappelijk verkeer betaamt. De betekenis van art. 6:162 BW op het maatschappelijk leven valt nauwelijks te overschatten. De maatstaven van 6:162 beheersen niet alleen de buiten-contractuele betrekkingen, maar ook de contractuele betrekkingen tussen burgers en de betrekkingen tussen overheid en burger, al is de juridische grondslag in laatstgenoemde gevallen vaak een specifieke juridische regeling. We kunnen art. 6:162 opvatten als een voorbeeld van juridificering van het maatschappelijk leven—als voorbeeld dus van de tendens om conflicten te vertalen in termen van rechten en plichten—maar we kunnen dit ook omdraaien: het belang van art. 6:162 laat zien hoezeer het maatschappelijk leven wordt beheerst door maatstaven van moraal en fatsoen. Want het is niet

⁵ Men denke aan de rechten van het ongebooren kind en de regelingen inzake grafruiming.

mis wat art. 6:162 allemaal van ons vraagt: we dienen in ons gedrag voortdurend rekening te houden met de gerechtvaardigde belangen van anderen. Dat geldt in het verkeer, op het werk, in de kroeg, op de camping en thuis. Ik denk dat de eisen die het recht op allerlei terreinen aan ons stelt—en we hebben het nu dus over (rechts)plichten—dan ook hoger zijn dan ooit. Misschien kan deze tendens nog het beste worden verklaard door de toenemende egalitaire samenleving, waarbij niet alleen mannen en vrouwen of Nederlanders en allochtonen als gelijken (of gelijkwaardigen) worden gezien, maar ook werkgevers en werknemers, artsen en patiënten, burgers en overheid, docenten en leerlingen en ouders en kinderen. Het resultaat is dat het recht ons op het bestaan van de Ander wijst, op een wijze die op langere termijn ons denken en handelen wel eens diepgaander zou kunnen beïnvloeden, dan geloof ('Doe een ander niet, wat Gij niet wilt dat U geschiedt') of moraal ('Handel zo, dat de maxime van uw wil te allen tijde tegelijk als grondbeginsel voor een algemene wetgeving kan gelden') hebben gedaan.

De omstandigheid dat de burger tegenwoordig over veel meer rechten beschikt dan vroeger, rechtvaardigt niet de stelling dat het accent in het recht voornamelijk op de rechten van de burger ligt en niet op diens (rechts)plichten: gelijktijdig met de groei van de welvaarts- en verzorgingsstaat, is het handelen van de burger als deelnemer aan het maatschappelijk verkeer in juridisch opzicht aanzienlijk meer genormeerd dan vroeger. De stelling dat sprake zou zijn van een onevenwichtige verdeling van rechten en plichten—in de zin dat burgers voornamelijk rechten bezitten en de overheid voornamelijk plichten—lijkt mij dan ook niet houdbaar.

Tweede interpretatie: er is in het recht sprake van een claimcultuur, die leidt tot erosie van rechtsplichten

Als er één rechtsgebied is waarin rechten en plichten nauwelijks vatbaar lijken te zijn voor juridificering, dan is dat waarschijnlijk het familierecht, in het bijzonder het gedeelte dat de betrekkingen tussen ouder en kind regelt. Het recht lijkt hier slechts te bevestigen, wat door iedere normale ouder als natuurlijke plicht wordt ervaren: de plicht zijn kind te verzorgen en op te voeden op een wijze die recht doet aan diens ontwikkeling en capaciteiten. In dit verband is de uitspraak in het 'wrongfull birth-arrest' opmerkelijk te noemen.⁶ In deze zaak vorderden de ouders onder meer vergoeding van de kosten van verzorging en opvoeding van hun kind, nu de vrouw als gevolg van een fout van de gynaecoloog zwanger was geworden en een kind ter wereld had gebracht. De Hoge Raad wees de vordering toe en rechtvaardigde zijn oordeel met het argument dat onder de omstandigheden van dit geval de kosten van verzorging en opvoeding van het kind kunnen worden aangemerkt als schadepost. Precies dit laatste weerhield A-G Vranken de vordering toe te wijzen: door zo te oordelen beschouwt men in feite *het kind* als schadepost.

⁶ HR 2 februari 1997, NJ 1999/145

Dit arrest biedt een goed voorbeeld van wat door sommigen wordt gezien als een groeiende claimcultuur die, als zoveel andere afkeurenswaardige zaken, uit het Westen is komen overwaaien. De ouders van het ‘wrongfull birth-arrest’ zetten hun financiële verplichtingen jegens het kind om in een recht op schadevergoeding: de verplichting om de kosten te dragen voor de verzorging en opvoeding van het kind rust niet langer op hen, maar op de chirurg die een fout heeft gemaakt. Maar een dergelijk offer, zo zou men kunnen tegenwerpen, behoort nu juist tot de kern van verplichtingen die ouders jegens hun kinderen hebben en dus tot de verplichtingen die niet naar derden kunnen worden ‘doorgeschoven’, hoezeer de chirurg zijn foute handelswijze ook kan worden toegerekend. Door hun kind in het geding met de chirurg op te voeren als schadepost, stellen de ouders hun recht op schadevergoeding boven de morele (en juridische) verplichtingen die zij in dit opzicht jegens hun eigen kind hebben.

Ik laat de vraag of in Nederland daadwerkelijk sprake is van een groeiende claimcultuur liggen. Het gaat mij hier om de vraag of een claimcultuur schadelijk is voor het functioneren van een rechtssysteem als geheel. De gedachte hierbij is dat een vitaal rechtssysteem wordt gedragen door ingezetenen die zich vrijwillig onderwerpen aan de plichten die het recht hen oplegt. Wie zich daarentegen uitsluitend om zijn rechten bekommert, gedraagt zich ten opzichte van het rechtssysteem—en dus ten opzichte van zijn medeburgers—parasitair. Hij is de freerider, de profiteur, die zijn rechten tot op de millimeter berekent, maar die zijn *eigen* (rechts)plichten alleen onder de dreiging van dwang nakomt. Als deze mentaliteit overheerst, als dus sprake is van een claimcultuur, dan leidt dit op termijn tot erosie van de sociale cohesie en dus tot de ondergang van het rechtssysteem.

Deze stelling is op het eerste gezicht plausibel. De vergelijking met de leden van een gezin dringt zich op. Is niet het gezin waarvan de leden zich jegens elkaar verplicht weten, niet veel harmonieuzer dan de gezinnen waarin niemand zich iets gelegen laat liggen aan de belangen van de andere gezinsleden, maar iedereen zijn eigenbelang najaagt? Paradoxaal genoeg pleit het voorbeeld van het harmonieuze gezin juist voor een claimcultuur. In een claimcultuur wordt men immers *gedwongen* rekening te houden met andermans belangen. We kunnen het van de ouders misschien weinig verheffend vinden dat zij bij de chirurg financieel het onderste uit de kan hebben weten te halen, maar het bijeffect van deze actie is wél dat de chirurg een vergelijkbare fout vermoedelijk niet nog eens zal maken. De beslissing van de Hoge Raad reikt bovendien verder dan de partijen in deze zaak en raakt het optreden van alle medici in Nederland. Het zegt iets over de vereiste zorgplicht van medici en de gevolgen die dit meebrengt bij onzorgvuldig handelen. Bekeken vanuit het belang van het functioneren van het rechtssysteem als geheel, zouden we de rechtshandhaving door de ouders, in navolging van

Ihering, zelfs een *zedelijke plicht* kunnen noemen.⁷ Niet alleen leidt rechtshandhaving tot rechtsontwikkeling,⁸ maar het leidt ook tot plichtsbesef bij de deelnemers aan het rechtsverkeer, doordat zij voor hun handelen ter verantwoording kunnen worden geroepen en aldus het risico lopen er de consequenties van te moeten dragen, indien hun optreden strijdig is met de heersende fatsoensnormen.

Rechtshandhaving geschiedt bovendien niet altijd vanuit het motief er financieel beter van te worden. De Prins-Gemaal die, iedere keer als een roddelblad onwaarheid over hem en de zijnen schreef, via de rechter rectificatie eiste—en dat, meen ik, ook altijd toegewezen kreeg—heeft voor het besef van rechtsplicht bij de roddelbladen waarschijnlijk meer bijgedragen, dan alle morele verontwaardiging die fatsoenlijk Nederland van tijd tot tijd over het optreden van de roddelpers uitspreekt.

Het recht dus als huis van de moraal. Het lijkt erop dat in onze tijd het fundamentele morele *discours* niet langer plaatsvindt in geloof, filosofie of levensbeschouwing, maar in het recht. Het recht biedt de fijnmazige taal, de uitgebalanceerde procedures en de machtsmiddelen die nodig zijn om concreet vorm te geven aan de waaier van hooggestemde idealen die botsen met de nuchtere, al te nuchtere werkelijkheid. Het *Bildungsprozess* van de moraal via het recht vindt stap voor stap plaats; het ontvouwt zich niet vanuit een masterplan, maar ontwikkelt zich langzaam onder invloed van ontelbare interacties tussen individuen met uiteenlopende belangen, in een richting die men soms kan vermoeden, maar die nooit geheel valt te voorspellen.

Het is, om terug te komen op de stelling dat een claimcultuur schadelijk is voor de sociale cohesie van een rechtssysteem, naar mijn mening dus precies omgekeerd: recht en moraal ontwikkelen zich *dank zij* de claimcultuur. De claimcultuur houdt de burgers bovendien bij de les: wie een scheve schaats rijdt, wordt daarvoor door medeburgers ter verantwoording geroepen bij de enige instantie die bevoegd is over het handelen van vrije burgers te oordelen: de onafhankelijke rechter.

De beperkte betekenis van deugden als juridische categorie

Tegen mijn lofzang op de claimcultuur is natuurlijk de volgende repliek mogelijk: in een claimcultuur worden burgers *gedwongen* zich aan hun plichten te houden en wel via (de dreiging van) een proces. Maar is het niet beter dat burgers zich uit *vrije wil* houden aan hun plichten? We betreden hier het terrein van de deugden.

⁷ R. von Ihering, *Der Kampf um's Recht*, Wien: G.J. Manz 1906, p. 98: 'Die Ethik aber, weit entfernt, den Kampf um's Recht zu verwerfen, zeichnet ihn den Individuen wie den Völkern da, wo die von mir in dieser Schrift entwickelten Bedingungen vorliegen, als Pflicht vor'.

⁸ '[D]er Bildungsprozess des Rechts ist keine Sache der bloßen Erkenntnis, wie bei der Wahrheit, sondern Sache des Kampfes der Interessen', aldus Ihering in *Der Zweck im Recht*, aangehaald door Van Apeldoorn, *Inleiding tot de studie van het Nederlandse recht*, Zwolle: Tjeenk Willink 1972, p. 58.

Aristoteles geeft ons de volgende catalogus van (karakter)deugden: dapperheid, matigheid, vrijgevigheid, fierheid, bedaardheid, oprechtheid, geestigheid en schroomvalligheid.⁹ Wie vanuit een vaste, overanderlijke houding handelt overeenkomstig deze deugden, verdient het predicaat ‘voortreffelijk’.¹⁰ Laten wij ons eens een samenleving voorstellen van louter voortreffelijke burgers. Een dergelijke samenleving betekent ongetwijfeld een ramp voor de vrije kunsten—zonde en misdaad vormen nu eenmaal een onuitputtelijke bron van inspiratie. Maar is het ook een ramp voor de broodwinning van juristen? Het lijkt redelijk dit te veronderstellen. In een dergelijke samenleving is er immers niemand op uit de ander te benadelen. En mochten zich al geschillen tussen partijen voordoen, dan zal men dit het liefst in de minne willen schikken. Ligt het dan niet voor de hand te veronderstellen dat de regels van burgerlijk en administratief recht er eenvoudig en elementair zullen zijn en regelend van aard? Aangezien de wetten er niet duister of ingewikkeld zijn, heeft men er bovendien geen advocaten nodig. Ook het ambt van rechter is er overbodig; men kan volstaan met arbiters of *prud’hommes*, scheidslieden die beslissen als goede mannen naar billijkheid.¹¹

Toch betwijfel ik of zo’n samenleving met zo heel veel minder justitie toekan als de onze. De meeste geschillen in complexe samenlevingen hebben geen betrekking op ethische vraagstukken waarin het goede tegenover het kwade staat, maar draaien om belangentegenstellingen, zoals die omtrent de toekenning van vergunningen van start- en landingsbanen, nakoming van contractuele verplichtingen bij gewijzigde omstandigheden, faillissement, arbeidsgeschillen, productaansprakelijkheid, mestrechten, enz. Op zichzelf beschouwd zijn de belangen in geding allemaal respectabel, dat wil zeggen: belangen die door deugdzame burgers kunnen worden nagestreefd. Met alleen voortreffelijkheid van karakter lost men dit soort geschillen niet op. De stabiliteit van hoogontwikkelde samenlevingen als die van ons vereist nu eenmaal rechtszekerheid en dus gedragsvoorschriften voor burgers en ambtsdragers in uiteenlopende rechtsbetrekkingen, procedures voor verandering van regels en geschillenbeslechting en, tenslotte, standaarden voor de identificatie, uitleg en toepassing van die regels.¹² Ook een land met louter deugdzame burgers heeft een volwaardig rechtssysteem nodig, met professionele juristen die niet alleen hun weg weten te vinden in de diverse regelingen, maar zich ook bewust zijn van de eigen dynamiek van een complex rechtssysteem.

Alleen het strafrecht zal er, toegegeven, een kwijnend bestaan leiden, omdat bijna alle misdrijven het gevolg zijn van ondeugden. Toch is het de vraag of een dergelijk Utopia zonder strafrecht kan. Want hoe bewerkstelligen

⁹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1107a-1108b.

¹⁰ a.w., 1105a20-1105b15.

¹¹ Vgl. art. 1054 lid 3 Rv; in Frankrijk oordelen sinds 1806 lekenrechters—de *prud’hommes*—over arbeidsgeschillen.

¹² Vgl. Harts primaire en secundaire rechtsregels.

we de deugdzaamheid van burgers? Dat deugdzaamheid geen eigenschap is die mensen van nature bezitten, behoeft geen betoog.¹³ Volgens sommige, gematigd optimistische filosofen kunnen we een zekere mate van voortreffelijkheid verwerven door een combinatie van aanleg, opvoeding en het bestaan van een stelsel van goede wetten. Vooral het laatste wordt door Aristoteles als belangrijke voorwaarde voor de verkrijging van voortreffelijkheid gezien:

[H]et is moeilijk van jongs af aan de juiste opvoeding tot voortreffelijkheid te krijgen als men niet onder de juiste wetten is opgegroeid. De meeste mensen, en vooral jonge mensen, vinden een matig en hard leven immers niet aangenaam. Daarom moet men hun opvoeding en bezigheden wettelijk regelen, want eenmaal tot gewoonte gemaakt zullen ze niet langer pijnlijk zijn. En waarschijnlijk is het niet voldoende mensen met de juiste leefregels op te voeden wanneer ze jong zijn; zij moeten ook als volwassenen die in praktijk brengen en tot gewoonten maken. Bijgevolg zullen we ook daarvoor wetten nodig hebben en dus, in één woord, voor het hele leven; de meeste mensen geven immers eerder gehoor aan dwang dan aan redenering en eerder aan straf dan aan wat edel is.¹⁴

Hoe is nu in Aristoteles' benadering de verhouding tussen recht en deugd? Ofschoon voor het opstellen en handhaven van goede wetten voortreffelijkheid van intellect en van karakter (deugdzaamheid) is vereist,¹⁵ zijn, omgekeerd, voor het *verkrijgen* van deugdzaamheid weer wetten nodig, wetten, waarvan de naleving, zonodig, daadwerkelijk wordt afgedwongen. Dit laatste sluit aan bij mijn conclusie dat recht en moraal zich ontwikkelen dankzij rechtshandhaving. En wat de deugd betreft: deze komt via de plicht het recht binnen—om preciezer te zijn: via de *rechtsplicht*. Voor de rechtswetenschap hebben de deugden naar mijn mening dan ook geen zelfstandige betekenis.

Dat laatste sluit overigens niet uit dat men in wettelijke bepalingen kan verwijzen naar een deugd, waarover personen in een bepaalde hoedanigheid of rechtsverhouding dienen te beschikken. Het Nederlandse recht kent een aantal van deze bepalingen. Zo behoren arbiters te beslissen als 'goede' mannen naar billijkheid (art. 1054 lid 3 Rv.) en dienen huurders als een 'goed' huurder voor het gehuurde zorg te dragen (art. 7A: 1596 BW). Maar de vaststelling wat van een 'goed' scheidsman of huurder mag worden verwacht, loopt weer via de rechten en plichten van betrokkenen. Pas als we in staat zijn precies aan te geven in welke opzichten scheidsman of huurder hebben gefaald—welke *rechtsplichten* zij verwijtbaar hebben geschonden—kunnen wij ze aanspreken op hun gebrek aan deugd. Door ze vervolgens ook daadwerkelijk aan te

¹³ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1103a19.

¹⁴ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1179b-1180a, in de vertaling van Ch. Pannier en J. Verhaeghe, Historische Uitgeverij : Groningen 1999.

¹⁵ De wetgever dient zowel over ARETÊ DIANOËTIKÊ (voortreffelijkheid van kennis) als ARETÊ ÊTHIKÊ (voortreffelijkheid van karakter) te beschikken (1103b; 1179b21-1180a30).

spreken—door ons dus te beroepen op onze *rechten*—dwingen wij hen tot voortreffelijkheid.